

## КОНОТОПЬКА БИТВА 1659 р. В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ І. ВИГОВСЬКОГО

Конотопська битва належить до найбільших і найвідоміших військових кампаній в українсько-російській війні 1658–1659 рр. І до цього часу події, пов'язані з цією битвою, викликають затяті дискусії не лише у фаховому середовищі істориків, а й серед політиків, та удостоюються коментарів поважних державних інституцій<sup>1</sup>.

Про головні події війни, що розгорнулись у березні-червні 1659 р., із вступом на територію Війська Запорозького російської армії на чолі з кн. О.М. Трубецьким, ми вже достатньо докладно писали у своїх попередніх працях<sup>2</sup>.

Завданням цієї статті є максимально об'єктивний аналіз подій, які відбувалися під Конотопом у квітні-червні 1659 р., та того впливу, що вони справили на зовнішню й внутрішню політику Російської держави. Автор свідомий тієї обставини, що далеко не всі існуючі джерела йому доступні й відомі, й не на всі питання цієї проблеми можна дати однозначні відповіді. Проте з часу виходу нашої першої статті, присвяченої Конотопській битві<sup>3</sup>, в науковий обіг були введені деякі нові документальні матеріали, що дало можливість дещо переглянути та уточнити запропоновану раніше інтерпретацію подій.

---

<sup>1</sup> Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом российских СМИ о планах празднования на Украине 350-летия Конотопской битвы. 10 июня 2008 г.; Россия сожалеет о намерении Украины праздновать дату Конотопской Битвы // [www.rian.ru/politics/20080610/109779399.html](http://www.rian.ru/politics/20080610/109779399.html)

<sup>2</sup> Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. – К., 2008. – 744 с.; Його ж. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 174–218.

<sup>3</sup> Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 76–83; № 4. – С. 33–43.

Отже, 20 квітня російські війська на чолі з кн. О.М.Трубецьким підступили до Конотопа. За різними даними, у місті тоді знаходилося два (Ніжинський і Чернігівський<sup>1</sup> або Чернігівський і Кальницький<sup>2</sup>), три (Ніжинський, Чернігівський і Кальницький<sup>3</sup>), що найбільш імовірно, або й чотири<sup>4</sup> козацькі полки.

Зустрінуті гарматним і рушничним вогнем, росіяни стали біля міста обозом і почали вести до фортеці шанці та ставити в них гармати. Наступного дня, 21 квітня, до Конотопа з-під Лохвиці підійшов князь Ф.Куракін зі своїми полками. Після того, як він за наказом Трубецького став обозом з іншого боку міста, Конотоп опинився в суцільній облозі<sup>5</sup>.

У джерелах наводяться різні дані щодо чисельності російських військ, які облягли Конотоп: про 200-тис. російське військо повідомив у Варшаві татарський посол, і про 150-тис. – гетьман Виговський (писав у Францію наприкінці червня секретар польської королеви П'єр де Нуайє<sup>6</sup>); про 180-тис. російське військо під Конотопом писав у листі з Білих Берегів під Путивлем від 13 липня польський шляхтич з гетьманського війська<sup>7</sup>; у липні в листі до жителів м. Гадяча Виговський згадував уже про 200 тис. військ, які були з Трубецьким<sup>8</sup>, що є явним й свідомим перебільшенням; про 100-тис. російське військо говорили сучасники подій – козацький літописець Самовидець<sup>9</sup>, турецький літописець М.Наїма<sup>10</sup>, а також кримський візир Сефер-Казі-ага у січні 1660 р. під час зустрічі з московськими послами у Криму І. Опухтіним та Ф. Байбаковим<sup>11</sup>; про 80-тис. повідомляли тогочасні німецькі «летючі листки»,

---

<sup>1</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6–е. – Од. зб. 308. – Арк. 346; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 79.

<sup>2</sup> Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 668; Акты, относящиеся к истории Южной и западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 223.

<sup>3</sup> Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 235; Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 283.

<sup>4</sup> Филарет, архиепископ (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.6. – С. 293; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226.

<sup>5</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 232.

<sup>6</sup> Lettres de Pierre des Noyers. – Berlin, 1859. – S. 526, 537.

<sup>7</sup> Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 74.

<sup>8</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 303.

<sup>9</sup> Літопис Самовидця. – С. 79.

<sup>10</sup> Казем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // ЖМНП. – СПб., 1835. – № 6. – С. 355–356.

<sup>11</sup> Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). – М., 1994. – С. 40.

також посиляючись на інформацію учасника подій, який прибув до Варшави з-під Конотопа<sup>1</sup>; про 60-тис. – польський літописець Й. Єрлич<sup>2</sup>, а про 30-тис. – В. Коховський<sup>3</sup>. Аналогічні розбіжності щодо чисельності російських військ зустрічаються й у науковій та науково-популярній літературі, де називаються від 200 до 15 тис. осіб.

Під час пошукової роботи в РДАДА нам не вдалося знайти повного списку полків та інших військових частин, які брали участь у боях під Конотопом, так само як і повних узагальнюючих даних щодо їх чисельності. Ті списки, які наводять у своїх працях російські дослідники О. Новосельський та Н. Смирнов<sup>4</sup>, є неповними, оскільки нам точно відомо про участь у подіях під Конотопом й інших полків, не згаданих цими авторами.

У результаті опрацювання значного масиву архівних джерел нам вдалося точно встановити, що у складі російської армії під Конотопом було, принаймні, 11 стрілецьких приказів (С.Ф. Полтева, А.С. Матвеева, Ф. Александрова, О. Мещеринова, В.І. Філософова, А.М. Лопухіна, З.В. Волкова, М.Н. Спиридонова, С.С. Скорнякова-Писарева, К.О. Ієвлева, Грубова), 6 солдатських полків (Ф.А. Фанбуковена, Я. Леслі, Я. Фанзагера, Я. Крафтерта, М. Бовмана та «Козловський» полк), 8 драгунських полків (Ю. Гузцина, С. Бринка, І. Мевса та 5 полків, командири яких невідомі), 5 рейтарських полків (А.Г. Фанстробеля, В.А. Змеєва, В. Джонстона, В.Я. Фангалена, А. Волиніна), кінні сотні московських дворян та жильців (В. Новосильцева та ін.), кінні сотні городових дворян та дітей боярських, загони рильських, одоєвських та донських козаків, служилих татар та новохрещених<sup>5</sup>.

---

<sup>1</sup> Национальная библиотека у Варшаві (далі – НБВ), Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820. – Арк. 2.

<sup>2</sup> *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Warszawa, 1853. – S. 33.

<sup>3</sup> *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterow Wespazyana Kochowskiego*. – Poznan, 1859. – Т. II. – S. 21.

<sup>4</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 60–70; Смирнов Н.В. «Как под Конотопом упадок учинился...» (мифы и реальность) // *Труды по русской истории. Сборник статей в память о 60-летию Дубова И.В.* – М., 2007. – С. 334–353.

<sup>5</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270–298; Од. зб. 292. – Арк. 90–91; Од. зб. 307. – Арк. 4, 7, 8; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 223, 224, 231, 232, 235; СПб., 1872. – Т. 7. – С. 297; СПб., 1892. – Т. 15. – С. 398, 402; АМГ. – СПб., 1901. – Т. 3. – С. 162, 291, 292; Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – СПб., 1854. – С. 217; Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі – Памятники). – К., 1898. – Т. 3. – С. 355–356; Дневник генерала Патрика Гордона, веденый им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М., 1892. – Ч. 2 (1661–1684 гг.). – С. 129; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 73; Смирнов Н.В. «Как под Конотопом упадок учинился...» (мифы и реальность). – С. 334–353.

Ці частини перебували у складі п'яти воєводських полків, великого полку кн. О.М. Трубецького та полків князів Ф.Ф. Куракіна, Г.Г. Ромодановського, А.В. Бутурліна, С.Р. Пожарського і С.П. Львова. Окрім цього, в розпорядженні кн. Трубецького під Конотопом було 7 тис. козаків наказного гетьмана І. Безпалого<sup>1</sup>.

Однак на підставі непрямих даних усе ж можна оціночно встановити приблизну чисельність російського війська. Белгородський полк під командуванням князя Г. Ромодановського влітку 1658 р. нараховував 19 тис.<sup>2</sup>, проте ці війська в осінньо-зимовій кампанії 1658–1659 рр. зазнали втрат і тому під Конотопом Ромодановський, очевидно, мав у своєму розпорядженні не більше 15 тис. осіб. Війська, які мав під своїм командуванням князь Ф. Куракін, набиралися здебільшого в містах Севського полку, значно меншого, ніж Белгородський, а тому не могли переважати останній за чисельністю. На нашу думку, полки Куракіна та Ромодановського під Конотопом могли нараховувати максимум 25 тис. ратних людей.

Про полк князя Трубецького відомо, що він отримав у липні 1659 р. 200 тис. руб. з наказом роздати жалування з розрахунку дворянам і дітям боярським по 20 руб., рейтарам по 10 руб., солдатам по 5 руб., драгунам і стрільцям по 3 руб. на одну людину<sup>3</sup>. Виходячи з того, що в тодішній російській діючій армії стрільці становили приблизно 41%, солдати – 20%, дворяни й діти боярські московські та городові – 17%, рейтари – 15%, драгуни – 6,6%<sup>4</sup>, та припустивши, що ця пропорція дотримувалась і в полку князя Трубецького, отримуємо його чисельність приблизно у 45 тис. ратних людей.

Отже, власне російського війська під Конотопом було, очевидно, близько 70 тис. осіб.

Для порівняння зазначимо, що, розпочинаючи в 1632 р. Смоленську війну з Річчю Посполитою, Москва мала армію в 105 тис. осіб (власне діюча армія – 80 тис. осіб)<sup>5</sup>, за річним розписом 1651 р. загальна чисельність ратних людей становила 133 тис. осіб<sup>6</sup>, на початку 1663 р. в діючій російській армії

---

<sup>1</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 398, 402.

<sup>2</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 101–102.

<sup>3</sup> Там само. – Оп. 9. – Од. зб. 315. – Арк. 502–507; Од. зб. 293. – Арк. 318–321; Од. зб. 300/2. – Арк. 23–27.

<sup>4</sup> Пораховано на основі: Сташевский Е.Д. Смета военных сил Московского государства в 1663 г. – К., 1910. – С. 5–7, 11–12.

<sup>5</sup> Калинычев Ф.И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. – М., 1954. – С. 45.

<sup>6</sup> Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. – М., 1954. – С. 167.

## Конотопська битва 1659 р.

нараховувалося 92 тис. осіб, а в оборонній (гарнізони міст) – 100 тис. осіб<sup>1</sup> і навіть через 20-30 років, після значного посилення, російська армія нараховувала не більше 164 тис. осіб (1681 р.), а під час Кримських походів і того менше – у 1687 р. – 113 тис. осіб, у 1689 р. – 117 тис. осіб<sup>2</sup>, тому оцінки чисельності російської армії під Конотопом у 90 і більше тисяч видаються нереалістичними.

Обложені в Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести каяття царю й повернутися в його підданство. Замість письмової відповіді на лист воеводи обложенці кричали, «що де вони сіли на смерть», і безперервно стріляли зі стін у шанці з гармат і ручної вогнепальної зброї. Пересвідчившись, що ані вмовляння, ані демонстрація сили на козаків не впливають, князь Трубецькой віддав наказ стріляти по міських укріпленнях і по самому місту з усієї наявної в його війську артилерії. У відповідь козаки 26 квітня здійснили вилазку «багатьма людьми» на шанці полку Трубецького. У короткому бою під міськими стінами росіяни взяли полонених, які повідомили, що з Гуляницьким у місті перебуває лише 4 тис. козаків і місцевих жителів<sup>3</sup>.

Очевидно, покладаючися на свою величезну перевагу в живій силі, князь Трубецькой вирішив узяти місто штурмом. О 6 годині ранку 29 квітня<sup>4</sup> на штурм Конотопа пішло 9 стрілецьких приказів і щонайменше 8 драгунських і 4 солдатські полки<sup>5</sup>. Загальна кількість (беручи до уваги, що в середньому в солдатському полку налічувалося 1550 осіб, у драгунському – 1230 осіб, у стрілецькому приказі – 600 осіб<sup>6</sup>) царських військ, які йшли на штурм, склала близько 21 тис. осіб. Кількість козаків гетьмана І. Безпалого, які йшли разом з росіянами, невідома. У супроводі постійного обстрілу міста з гармат гранатами й вогненними ядрами росіяни почали «від шанців з усіх боків до міста приступати з драбинами і з «приметы».

Жорстокий штурм тривав 5,5 годин. Росіянам удалося в багатьох місцях зійти на стіни міста із знаменами та барабанами і спалити вежу, проте козаки вчинили запеклий опір царським військам і збили їх зі стін. Після цього Трубецькой віддав наказ про відступ<sup>7</sup>. За інформацією секретаря датського посольства в Москві А. Роде, такому перебігу подій сприяло те, що козаки

---

<sup>1</sup> Сташевский Е.Д. Указ. соч. – С. 7–8.

<sup>2</sup> Калинычев Ф.И. Указ. соч. – С. 45–46.

<sup>3</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 232–233.

<sup>4</sup> Там само. – С. 233.

<sup>5</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270, 273–277, 286–298.

<sup>6</sup> Хрестоматия по русской военной истории. – М., 1947. – С. 112; Разин Е.А. История военного искусства. – Т. 3. – М., 1961. – С. 213; Сташевский Е.Д. Указ. соч. – С. 18.

<sup>7</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 233.

підірвали закладені ними міни, коли неприятель увірвався у фортецю, завдавши росіянам великих втрат та деморалізувавши їх<sup>1</sup>. Втрати в російських полках склали: 2594 особи пораненими (зокрема, 3 полковники і 2 стрілецьких голови), 386 осіб покаліченими та 514 осіб убитими<sup>2</sup>.

Трубецької, бажаючи виправдатися перед царем за поразку, вдався до фальсифікації. Олексію Михайловичу повідомили, що в Конотопі нібито було 60 тис. козаків, але через те, що вони трималися тихо та обережно, російські воєводи не знали справжньої кількості оборонців міста й готували штурм, орієнтуючися на 4 тис. захисників<sup>3</sup>. Вони «підступили до нього з траншеями і мінами і безперервно обстрілювали його бомбами і ядрами»<sup>4</sup>. Не взявши Конотопа штурмом з ходу, царські воєводи розпочали облогу фортеці за всіма правилами тодішнього військового мистецтва: «промишляємо всякими промислами», – доповідали вони в Москву. Тримаючи Конотоп в облозі, кн. О. Трубецької почав розсилати по Україні загони російських військ.

2 травня князь від Конотопа відправив у рейди проти гетьманських військ: на захід до Борзни стольника П. Скуратова для захоплення «язиків» та розвідки боєм сил козацьких і татарських військ на чолі з В. Золотаренком<sup>5</sup>, а на південь у м. Хорол – воєводу В. Новосильцева з дворянськими сотнями, стрільцями К. Ієвлева та козаками П. Апостола «для оберігання від... татар і зрадників черкас»<sup>6</sup>.

У дорозі на Борзну поблизу с. Красного на загін Скуратова напали козаки, послані з Батурина до Конотопа, щоб взяти «язиків». Відбивши цей напад, Скуратов підійшов до міста. «І з Борзни виходив проти них Васюта Золотаренко з черкасами з багатьма людьми і з татарами; і в государевих ратних людей з тими черкасами і з татарами був бій під містом, і Божою милістю... государеві ратні люди черкас і татар побили й татарський бунчук взяли... і посади в Борзні випалили; а татари де під Борзною стоять по інший бік міста обозом». Після бою загін Скуратова повернувся під Конотоп<sup>7</sup>.

12 травня Трубецької послав до Борзни вже значну каральну експедицію на чолі з князем Г. Ромодановським: 5 солдатських, 2 драгунських, 2 рейтарських полки, дворянську кінноту<sup>8</sup>, а гетьман І. Безпалий – полковників Г. Донця та І. Силку з козаками. Кількість козаків, які були з В. Золотаренком,

---

<sup>1</sup> Кордт В. Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем Андреем Роде // Голос минувшего. – 1916. – №7–8. – С. 387.

<sup>2</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270, 273–277, 286–298.

<sup>3</sup> Кордт В. Указ. соч. – С. 387; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 233.

<sup>4</sup> Дневник генерала Патрика Гордона. – С. 129.

<sup>5</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

<sup>6</sup> АМГ. – Т. 3. – С. 291–292.

<sup>7</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

<sup>8</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 271–272, 278–285.

невідома, проте точно відомо, що татар з ним було близько 2 тис. осіб<sup>1</sup>. Прийшовши до Борзни вдруге, царські воєводи застали татар у двох верстах від міста, у с. Стріленикові, а самого В. Золотаренка – під містом у посаді. У результаті бою «ратні люди зрадників черкас і татар багатьох побили, і язиків і знамена побрали, і обоз черкаський і татарський кіш взяли, і ганяли їх і побивали на п'ятнадцяти верстах». Того ж дня, після повернення росіян під місто, «з Борзни виходили зрадники черкаси кінні й піші багато людей і вчинили з государевими ратними людьми бій, і государеві ратні люди зрадників черкас багатьох побили, а решта закрилась у місті». Лише після двох запеклих боїв та спустошення його околиць російські війська «місто Борзну штурмом взяли й висікли і випалили»<sup>2</sup>. Окрім самої Борзни, росіяни попалили та розорили й інші населені пункти Борзнянської сотні, зокрема, с. Оленівку<sup>3</sup>. Російські війська в цьому поході втратили не менше 86 людей убитими та 193 – пораненими<sup>4</sup>.

В полоні опинилося багато жінок і дітей козацьких і міщанських, яких після повернення Ромодановського під Конотоп вислали у вірні Москві українські міста. Жінки, діти й родичі козацької старшини були відправлені в Путивль<sup>5</sup>. Отже, російське командування вперше в історії українсько-російських відносин застосувало виселення українців з їхніх рідних домівок як засіб залякування й тиску на населення, щоб примусити його коритися російській владі.

Козаки гетьманського війська разом з татарами також намагалися тримати росіян під Конотопом у напруженні, не даючи їм змоги почуватися вільно. Так, 8 травня вони здійснили напад на обоз князя Куракіна. Якщо судити зі статейного списку князя Трубецького, то не дуже вдалий: «...і Божою милістю... великого государя ратні люди татар і черкас багатьох побили, і ганяли й побивали на двадцяти верстах, а в язиках взяли трьох чоловік татар і черкашеніна»<sup>6</sup>. У бою росіяни втратили 6 людей убитими і 34 пораненими<sup>7</sup>.

Сам Виговський десь після 3 травня почав повільно рухатися зі своїм військом із Чигирин на північ у Ніжинський полк, де розгорталися основні події. Приблизно 18 травня, щоб відлякати Трубецького від походу на Ніжин,

---

<sup>1</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

<sup>2</sup> Там само. – С. 235.

<sup>3</sup> Там само. – Т. 5. – С. 19–20.

<sup>4</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 271–272, 278–285.

<sup>5</sup> Там само. – Оп. 12/1. – Од. зб. 53. – Арк. 291–301, 332–338; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 235–236; Т. 5. – С. 19–20; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 2. – Од. зб. 15401. – Арк. 7.

<sup>6</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

<sup>7</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 301–304.

Виговський послав туди наказного гетьмана І. Скоробагатенка та Нурадин-султана з невеликим татарсько-козацьким загоном. У самому Ніжині тоді стояли козаки Переяславського, Черкаського, Корсунського та інших полків, а у двох верстах від міста – 6 тис. татар<sup>1</sup>. 20 травня гетьман був під Драбовом<sup>2</sup>, 28 травня – під Ташанню<sup>3</sup>, 8 червня – в Яготині<sup>4</sup>.

У цей час кримський хан Мухаммед-Гірей IV вирушив з основним своїм військом із Криму на з'єднання з гетьманом, за пізнішими свідченнями московських посланців І. Опухтіна та Ф. Байбакова, 19 травня<sup>5</sup>, а за розповіддю толмача московського посольства Т. Фролова, якого хан узяв із собою у похід, – 20 травня<sup>6</sup>.

Тим часом у другій половині травня в росіян почали виникати серйозні проблеми з підготовкою до вирішальної битви за Україну. Зокрема, з-під Конотопа із полків воєвод розпочалася масова втеча ратних людей, що свідчило про падіння бойового духу у війську. За вибірковими даними, з-під Конотопа лише із полків князя Ромодановського втекло не менше 1 тис. осіб<sup>7</sup>.

Цікаву «внутрішню» інформацію про ситуацію у війську кн.Трубецького подає у своєму листі з-під Конотопа від 6 червня до брата на Рязанщину дворянин Сидір Любавський: «...а в городе сидит промышленник у них Гуленицкой, и другова такова у них, языки говорят, нет и не будет... А тотарове у нас, братец, у самых у обозав лошадей отгоняли и людей многа побили... А говорят, братец, языки... города дожидаяща тово будет возьмут город Конатоп и все города не будут сидеть... А про Выгодскова нам премой вести нет. Иные сказывают, што он перешел Непр и идет на нас с тотары, а сколько с ним, то мы подлинно ведаем, што не многа. Языков у нас тотар многа. Ожидали они орды, и орда не бывала и, чаем, не будет. И по их речам, чаем, Выговской безмочен перед государевыми людьми. А мы, братец, проелися и оголодали запасами. Жерновишка, кои у нас на Руси пометныя в два олтына или в гривну, а мы купи в три рубля, и тех не добудеш... емлем все кровью, меняем ловами людскими, безпрестанна рудят, в полон емлют...»<sup>8</sup>.

---

<sup>1</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 376, 378.

<sup>2</sup> Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1908. – С. 343–344.

<sup>3</sup> ЦДІАК України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 407.

<sup>5</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 40, 64.

<sup>6</sup> Там само. – С. 64.

<sup>7</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 5. – Од. зб. 22. – Арк. 32–46 зв., 48 зв. – 62, 69–76 зв.

<sup>8</sup> Цепков А.И. Свод письменных источников по истории Рязанского края XIV–XVII вв. – Рязань, 2005. – Т. 2. – С. 241–242.

Тому московський уряд ужив деяких заходів, які, на його думку, могли б виправити ситуацію. 28 травня Олексій Михайлович видав указ для війська князя Трубецького про те, що надалі українців, які потраплять у полон під час бою чи взяття міст, російські ратні люди віддавати воєводам не зобов'язані, а можуть залишати собі: «А які вори, зрадники черкаси... великого государя учиняться неслухняними, і учнуть надалі в містах сидіти і його, великого государя, з ратними людьми битися: і боярину і воєводам над тими наказано промишляти, скільки милосердний Бог допомоги подасть. А де... надалі в боях, і в посылках, і в обозах, і в містах приступом і ізгоном... ратні люди зрадників черкас і татар, і всяких людей в полон візьмуть: і боярину і воєводам тих полонеників у ратних людей брати і в черкаські міста відпускати не велено тому, що вони взяті були за боєм»<sup>1</sup>. Мабуть, таким чином Москва хотіла стимулювати власне військо до активніших дій, спрямованих на захоплення української території.

Очевидно, саме через вище викладені обставини князь Трубецькой не скористався порадою київського наказного полковника В. Дворецького, на доручення київського воєводи та ніжинського протопопа М. Филимоновича. В листах, отриманих боярином 21 травня, останні пропонували йому вирушити через Ніжин на Київ з основними силами, залишивши під Конотопом частину війська. Дворецький та Филимонович запевняли, що князь В. Шереметєв готовий до спільних дій: «...на Дніпрі чекають всі судна, пороми й перевозів багато готових»<sup>2</sup>; окрім того, на лівому березі Дніпра вже було зосереджено 1 тис. російських ратних людей, які, тільки-но стане відомо про прихід Трубецького в Ніжин, негайно підуть на з'єднання з ним<sup>3</sup>. Такий похід, писали вони, необхідний для того, щоб не дати гетьманові з'єднатися з ордою, прихід якої очікували в найближчі тижні.

Боярин учинив навпаки: сам з основним військом залишився під Конотопом, а до Ніжина «над татарами і над зрадниками черкасами промишляти» 25 травня послав князя Г. Ромодановського та П. Скуратова з їхніми полками. За наказом проросійськи налаштованого наказного гетьмана І. Безпалого до експедиції приєдналися і козаки полку І. Донця. До ніжинців було відправлено листа, «щоб вони великому государю в провинах своїх повинну принесли й були під... великого государя самодержавною високою рукою у вічному підданстві як і раніше, не допускаючи себе до такого ж розорення, яке вчинилося над борзенцями за їх затятість»<sup>4</sup>. Проте це не дало очікуваного результату.

---

<sup>1</sup> Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 485–486.

<sup>2</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 373–375.

<sup>3</sup> Там само. – С. 377.

<sup>4</sup> Там само. – Т. 4. – С. 236–237.

27 травня в полі біля Ніжина відбулися три запеклі бої, у яких втрат зазнали як росіяни, так і козаки на чолі з наказним гетьманом І. Скоро-багатенком, а також татари. Спочатку ніжинські козаки здійснили вилазку з міста на російські війська, у результаті чого, як пізніше доповідали воеводи князю Трубецькому, «був бій великий і... на вилазці зрадників черкас багатьох побили й у місто вбили, і язиків спіймали». Потім, оскільки «з іншого боку міста Ніжина за річкою Острядь стояли ляхи й серби, і волохи, і черкаси й татари багато людей», князь Ромодановський «велів... ратним людям за річку Острядь через переправу перебиратись». За переправою «учинився бій великий, і милістю Божою... ляхів і сербів, і волох, і зрадників черкас і татар побили і язиків побрали, і ганяли й побивали їх на десяти верстах»<sup>1</sup>. Перегрупувавшись, цей же загін козаків на прохання ніжинців вступив у повторний бій з росіянами, але, будучи частково розсіяним, знову змушений був відступити. Однак, вочевидь, ці перемоги росіян не були дуже значними, оскільки, так і не наважившись на штурм міста, військо князя Ромодановського, пограбувавши Ніжинський Пустинно-Тригорський монастир, з якого, за свідченням ігумена, «дзвони й усі книги церковні та навчальні побрали й до Москви повезли»<sup>2</sup>, та околиці міста<sup>3</sup>, 1 червня повернулося під Конотоп<sup>4</sup>.

Недооцінка Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, на нашу думку, була однією з головних помилок російського командування в цій війні. Адже в разі оволодіння цим містом та з'єднання військ київського гарнізону й армії Трубецького угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявилось б відрізаним від центральних та південних районів Гетьманщини. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втратив би зв'язок з північними районами Лівобережжя, які його підтримували. Причиною таких дій Трубецького деякі автори вважають особисту неприязнь між ним і Шереметєвим<sup>5</sup>.

Тим часом війська Трубецького посилили тиск на конотопський гарнізон і готувалися до нового штурму. Фактично безперервний обстріл міста став особливо нестерпним з 5 червня, коли за порадою перебіжчика князь Трубецькой наказав установити 30 гармат за р. Єзуч й на височині навпроти Конотопа. 9 червня вал, який росіяни будували для штурму фортеці, уже був «у довжину... як з лука стріляти доброму стрільцю... угору саженів з 3, а від

<sup>1</sup> Там само. – С. 237.

<sup>2</sup> Там само. – Т. 5. – С. 25.

<sup>3</sup> Там само. – С. 17–18.

<sup>4</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6-е. – Од. зб. 308. – Арк. 440–451, 460–461; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 236–237.

<sup>5</sup> Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – Кн. 1. – М., 1899. – С. 133.

## Конотопська битва 1659 р.

міста з 25 сажнів». Окрім того, «для приступного часу тури зробили й на примет дров навозили добрих багато»<sup>1</sup>. Хоча обложенці, як пише Самовидець, і завдавали росіянам на приступах відчутних утрат та на вилазках носили землю з їхнього приступного валу в Конотоп «і з того собі вал прибільшували»<sup>2</sup>, проте становище їхнє було критичним.

У листі від 14 червня до І. Виговського сіверський гетьман Г. Гуляницький, прохаючи негайної допомоги, так змалював стан обложеного міста: «...удень і вночі й однієї години вільної не маємо від наступаючого на нас неприятеля, якому вже і вдіяти нічого не можемо, бо вже й сил наших не стає, такі тяжкі й борзо важкі до нас кожного дня і ночі приступи та добування до нас чинять, і всіма в рів уже вкопали, воду від нас віднято й місто різними промислами палять кулями огнистими, пороху та куль уже не маємо, чим боронитися, живності в козаків немає ж, коні всі пали...»<sup>3</sup>.

Як розповіли 17 червня на допиті в путивльського воєводи «вихідці» з Конотопа, у місті «їдять коней і всяку живність, а що де в міщан було запасів, і козаки де в них відняли і стережуть їх міцно, щоб 3 і 2 чоловіки разом не сходились, побоюються від них здачі... і з водою де у них дуже сутужно, багато людей з безводдя й від тісноти пухнуть і помирають... і в місті хлібних припасів немає»<sup>4</sup>. «Конотопські сидільці» під час розмови з Гуляницьким погодились утримувати місто лише до Петрова дня (29 червня), а потім здати фортецю Трубецькому<sup>5</sup>.

Тим часом героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика князя Трубецького, зумовлена ослабленням війська через втечі ратних людей та небажання доводити справи до великої польової битви, дали змогу гетьманові Виговському дочекатися своїх союзників – кримських татар. Блокувавши всі спроби російської сторони добути достовірні відомості про себе, Виговський нав'язував царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах.

19 червня до гетьмана приєднався перекопський мурза Карач-бей з 20 тис. татар<sup>6</sup>. Дочекавшись вістей, що війська Мухаммеда-Гірея на підході, Виговський вирушив із с. Бикова (зараз смт. Новий Биків Бобровицького району Чернігівської обл.), де він стояв обозом, прямо на Конотоп<sup>7</sup>.

---

<sup>1</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 59–60; АМГ. – Т. 2. – С. 665.

<sup>2</sup> Літопис Самовидця. – С. 79.

<sup>3</sup> АМГ. – Т. 2. – С. 669.

<sup>4</sup> Там само. – С. 668–669.

<sup>5</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 58–59.

<sup>6</sup> Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67, 72

<sup>7</sup> Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 41; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421.

Пройшовши Галицю, гетьман зупинився на Крупичполі, розташованому в 10 верстах на північ від Ічні. З гетьманом тоді було 16 тис. козаків при 10 полковниках, 5 тис. татар з Нураддин-султаном і 3 тис. поляків, сербів та волохів під головуванням А. Потоцького, С. Яблоновського та Ю. Немирича<sup>1</sup>. Хоча Т. Фролов, московський посол, якого хан узяв із собою у похід, пізніше розповідав у Посольському приказі, що «з Виговським черкас, і болгар, і угорців, і мултян було з 40 000»<sup>2</sup>. 24 червня на Крупичполе прибув кримський хан із кримськими, білгородськими, ногайськими, азовськими татарами й темрюцькими черкасами<sup>3</sup>.

Про події на Крупичполі нам відомо з чотирьох джерел: літопису Самовидця; протоколів допитів у Москві учасників зустрічі двоюрідного брата гетьмана Ю. Виговського та дядька гетьмана Іллі Виговського, заарештованих росіянами пізніше; свідчень донських козаків, які напередодні були послані до гетьмана кн. О. Трубецьким й перебували тоді в гетьманському таборі; свідчень Т. Фролова, які він згодом дав у Посольському приказі.

Самовидець так описує зустріч союзників і їхню домовленість: «І там гетьман Виговський з усією старшиною, а полковники і сотники з усією черню присягали хану кримському на тому, щоб його не відступати, там же і хан з султанами й усіма мурзами присягав козакам, щоб їх не відступити в тій війні, як ударяться з військами московськими»<sup>4</sup>. Аналогічними були свідчення й донських козаків<sup>5</sup>.

На відміну від Самовидця, який зображує договір Виговського з ханом домовленістю на одну конкретну воєнну кампанію, Виговські на допитах у Москві трактували цей акт як довгостроковий військовий договір із зобов'язаннями сторін надавати союзнику військову допомогу в його війні з будь-яким неприятелем: «...на кого хан війною піде, і їм іти з ним, а хану з ордою тому ж допомагати гетьману проти всякого неприятеля; договір був підкріплений присягою з обох боків і потім хан, роздавши запорозькій старшині халати, пішов разом з гетьманом під Конотоп»<sup>6</sup>. У подібному сенсі оповідав про ці події й Т. Фролов: «І з Виговським зійшлись до Конотопа за 2 дні по цей бік Дніпра. І тут хан з Виговським договір учинили. І. Виговський

---

<sup>1</sup> Kubala L. Wojny dynskie i pokoj Oliwski 1657–1660 // Szkice historyczne. – Lwow, 1922. – Ser. VI. – S. 156; Historia panowania Jana Kazimirza. – T. II. – S. 21; Літопис Самовидця. – С. 80; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 376, 405; Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. – Льюссер, 1974. – С. 69.

<sup>2</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

<sup>3</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 298

<sup>4</sup> Літопис Самовидця. – С. 79–80.

<sup>5</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421.

<sup>6</sup> Востоков А. Указ. соч. – С. 40–41.

хану присягав на тому, щоб йому з усіма черкасами бути у нього в підданстві і в з'єднанні вічно і на всякого недруга стояти разом. І після договору і присяги хан на Виговського, та на 12 чол. полковників поклав кафтани»<sup>1</sup>. Турецький літописець, на жаль, про зустріч Виговського з ханом згадує лише однією фразою: «Гетьман, повідомлений про це [про прибуття Мухаммед-Гірея. – А. Б.], поспішив приєднатися до хана зі своїми військами та був удостоєний його уваги»<sup>2</sup>.

Свідчення Виговських та Фролова щодо довгострокового характеру угоди між гетьманом і татарами, очевидно, відповідають дійсності, оскільки, по-перше, гетьман був залежним від кримського хана, без військ якого він не мав достатньо сил для вирішальної битви з Трубецьким, а по-друге, хотів мати постійного воєнного союзника, хай навіть такого ненадійного, як кримці, адже поляки, зайняті ще з 1655 р. війною зі шведами, суттєвої збройної допомоги гетьманові надати не могли. Щодо процедури самої присяги, то, наприклад, М. Костомаров змальовує її дещо інакше. Він пише, що спільної присяги всіх козаків не було: гетьман зі старшиною присягали від усієї України, полковники – за свої полки, сотники – за свої сотні<sup>3</sup>. Крім цього, О. Рігельман повідомляє, що договір між козаками й татарами був підтверджений після присяги ще й письмово<sup>4</sup>. Щоправда, не зовсім зрозуміло з яких джерел узято ці подробиці.

Отже, підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії в цій війні та про надання один одному воєнної допомоги проти будь-якого неприятеля в майбутньому, козаки й татари рушили до Конотопа, до якого від Крупичполя було два-три денних переходи<sup>5</sup>. Донські козаки свідчили пізніше в Москві щодо цього переходу: «Хан кримський з ордою пішов під Конотоп своїм обозом наперед з усією ордою, а Виговський із черкасами йшов позаду і, не дійшовши до Конотопа дня за два, Виговський з козаками пішов наперед хана»<sup>6</sup>. Чисельність татар, які були при ньому, джерела називають різну. Одні говорять про 30 тис.<sup>7</sup>, польський посланець до Виговського К. Перетяткович – про 40 тис.<sup>8</sup>, московський толмач Т. Фролов – про 60 тис.<sup>9</sup>

<sup>1</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

<sup>2</sup> Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 355.

<sup>3</sup> Костомаров Н. Гетманство Выговского // Основа. – СПб., 1861. – Июль. – С. 91.

<sup>4</sup> Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 291.

<sup>5</sup> Літопис Самовидця. – С. 80; Востоков А. Указ. соч. – С. 41.

<sup>6</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421.

<sup>7</sup> Historia panowania Jana Kazimirza. – Т. II. – S. 21; Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 298.

<sup>8</sup> Стрельчевский С. К вопросу о сношениях Польши с козаками в 1657–1659 годах. – К., 1873. – С. 9.

<sup>9</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 64.

Не дійшовши 22 верст до Конотопа, союзники зупинилися біля с. Тиниці в низині р. Борзни (зараз село Бахмацького району Чернігівської обл.). Звідси вони для розвідки та захоплення «язиків» відправили козацько-татарський загін до переправи через річку Куколку, що, як зазначає О. Лазаревський, у літописах невірно називається Соснівкою<sup>1</sup>. Переправа знаходилась біля с. Соснівки, яке лежить за 12 км на південний захід від Конотопа. Самовидець повідомляє, що союзники, прийшовши на переправу, «немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопа заставу отпраовали і там того дня розійшлися»<sup>2</sup>. Щодо чисельності розвідувального загону, то в турецькому літописі йдеться про те, що «близько ста чоловік були визначені для захоплення язиків з неприятельської армії, яка знаходилась біля вказаної фортеці»<sup>3</sup>. Зі «статейного списку» князя Трубецького дізнаємося, що бій козацько-татарського загону на переправі біля с. Соснівки 27 червня відбувся з «московськими сторожовими сотнями»<sup>4</sup>.

«Новгородський Хронограф» (складений на межі 70–80-х рр. XVII ст.) інформував про зустріч роз'їздів досить дипломатично: «І як будучи від міста Конотопа за сорок верст, і того нечестивого бусурмана царя хана передові вістові малі полки об'явилися, і про те учинилась відомість у полках князя Олексія Микитовича Трубецького з товаришами, що під'їжджі малі люди татарські поблизу їхніх полків за переправою за 12 верст»<sup>5</sup>.

За повідомленням С. Величка, бій відбувся біля с. Шаповалівки, яка лежить на тій же р. Соснівці, але на 2 км ближче до Конотопа; у ньому було розгромлено «значну партію московського війська»<sup>6</sup>. Проте О. Лазаревський, найавторитетніший дослідник історії Конотопщини, узагалі висловлює сумніви з приводу того, чи вже існувала сама Шаповалівка під час зазначених подій<sup>7</sup>.

Після бою козаки й татари з «язиками» відійшли від Соснівки. Полонені розповіли про розташування царських військ під Конотопом і сказали, що росіяни не чекають нападу неприятелів.

Князь О. Трубецькой, довідавшись про прихід Виговського, послав «проти тих зрадників черкас і татар до села Соснівки до переправи»<sup>8</sup> окольничих

<sup>1</sup> Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – С. 208.

<sup>2</sup> Літопис Самовидця. – С. 79–80.

<sup>3</sup> Казем–Бек М.А. Указ. соч. – С. 335.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238.

<sup>5</sup> Новгородский Хронограф XVII в. // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 304.

<sup>6</sup> Величко С. Назв. праця. – С. 251–252.

<sup>7</sup> Лазаревский А. Указ. соч. – С. 210.

<sup>8</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238

князів Г. Ромодановського, С. Пожарського і С. Львова<sup>1</sup> з ратними людьми, посиливши їх стрільцями, рейтарами і драгунами зі свого полку та полку князя Куракіна<sup>2</sup>. Гетьман І. Безпалий відправив із воєводами дві тисячі своїх козаків на чолі з полковниками Г. Івановим і М. Козловським<sup>3</sup>.

Зовсім по-іншому описується цей епізод у «Новгородському Хронографі». Довідавшись про появу поблизу його табору татарських роз'їздів, Трубецької наказав «обоз кріпити всякими засобами і служивим велів бути у великій острозі». Прихильником негайної атаки татарських загонів виступив князь Пожарський: «У той же час окольничий князь... Пожарський почав говорити князю Олексію Трубецькому: "Я де їду зі своїм полком і провідаю, скільки людей, багато чи мало, а що побачу проти себе, і вчиню з ними брань, і я де бій татарський знаю, які вони на бранях". Той же князь Семен Пожарський, зібравшись із усім полком, що під його регіментом, і пішов проти нечестивого. А говорить князь Олексію Трубецькому: "Як буде нам сутужно, і в той час мені по тому допомогу учини». Той же князь Олексій Трубецької утримував його, щоб він не їхав, дождав би про єдине місце. Він же його не послухав і пішов із своїм полком проти нечестивого варвара". Мабуть, відправка царських військ до переправи все ж не обійшлася без суперечок і місницьких чвар між воєводами<sup>4</sup>.

Щодо кількості військ, які виступили проти Виговського до Соснівської переправи, то у джерелах існують розбіжності. Сам гетьман (в листі від 1 липня) та інший учасник битви, польський полковник Т. Карчевський (в листі від 10 липня) називали цифру 15 тис.<sup>5</sup>, при цьому Виговський підкреслював, що це чисельність лише тієї частини військ, яка стояла на переправі, інша ж стояла віддалік. Самовидець говорить про 20–30 тис.<sup>6</sup>, С. Величко пише про кільканадцять тисяч<sup>7</sup>, польські джерела повідомляють про 40–50 тис. росіян<sup>8</sup>, зокрема, польський шляхтич з війська Виговського у листі від 13 липня з Білих Берегів говорить, що московської кінноти і піхоти під Соснівною нараховувалось 40 тис. чол.<sup>9</sup>, турецький літописець

---

<sup>1</sup> Літопис Самовидця. – С. 79–80; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 401–402.

<sup>2</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238

<sup>3</sup> Там само. – Т. 4. – С. 238; Т. 15. – С. 401–402.

<sup>4</sup> Новгородский Хронограф XVII в. – С. 304–305.

<sup>5</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.

<sup>6</sup> Літопис Самовидця. – С. 79–80.

<sup>7</sup> Величко С. Назв. праця. – С. 251–252.

<sup>8</sup> Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – Т. 4. – К., 1992. – С. 81.

<sup>9</sup> Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 72, 73.

Наїма – про 50 тис.<sup>1</sup>, писар С. Беневського К. Перетяткович у своїх спогадах наводить цифру 60 тис. чол.<sup>2</sup> Ці війська складались як з кінних, так і піхотних полків, про що свого часу повідомляв козацький літописець Ф. Софонович: «Там же війська московські, не сподіваючись татар вийшли кінно і з піхотою з табору противко Виговського»<sup>3</sup>.

Вітчизняні історики, які писали про Конотопську битву (В. Антонович, М. Костомаров, Д. Дорошенко, М. Марченко, Ю. Мицик, О. Апанович, В. Шевчук), найчастіше називали цифру 30 тис. Водночас польський історик Н. Павліщев та український історик Л. Олійник вважають, що чисельність військ Пожарського становила 10 тис. осіб. Сучасний російський автор І. Бабулін пише про 7 тис. чол.

Найвірогідніше, що ці війська були послані Трубецьким до переправи рано-вранці наступного дня після сутички роз'їздів для того, щоб остаточно покінчити з Виговським. Росіяни або не чекали, що з Виговським будуть татари, як вважає Ф. Софонович, або, навпаки, як пише Г. Граб'янка, хотіли «його з ордою розірвати»<sup>4</sup>. Сам Трубецькой у своєму «статейному списку» щодо цього нічого не уточнює.

Російські війська першими підійшли до Соснівки. Про це недвозначно повідомляв сам гетьман Виговський коронному обозному в листі від 1 липня 1659 р.: «і звідти ми пішли... й зупинились біля Соснівської переправи, і застали там... московитів»<sup>5</sup>. Виговський надавав майбутній битві принципового значення. Перед боєм він сказав посланцям Трубецького: «...коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде винний інший хто, і над тим також воля Божа»<sup>6</sup>. За повідомленням деяких джерел, зокрема, доносу ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Антонія на різних духовних осіб<sup>7</sup> та інформації одного з «летючих листків»<sup>8</sup>, під час Конотопської епопеї за гетьмана Виговського та козацьке військо служили молебні практично у всіх українських церквах.

28 червня, ранком, гетьман Виговський, як повідомляє Самовидець, «військо, вишикувавши козацьке і польські корогви, просто на Соснівку рушив, а хан з ордами на Пусту Торговицю рушив з людом перебраним до

---

<sup>1</sup> Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.

<sup>2</sup> Стрельчевский С. Указ. соч. – С. 9–10.

<sup>3</sup> Софонович Ф. Назв. праця. – С. 235.

<sup>4</sup> Там само. – С. 235; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 120.

<sup>5</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819.

<sup>6</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 424.

<sup>7</sup> Там само. – Т. 8. – К., 1875. – С. 16.

<sup>8</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 27346.

бою»<sup>1</sup>. Відомі нам джерела підтверджують слушність думки О. Лазаревського про те, що царські війська розташувалися з конотопського боку Соснівської переправи<sup>2</sup>. Отже, коли гетьман Виговський прийшов у Соснівку, то його від супротивника відділяло річище річки.

Основні сили татарського хана, відокремившись від військ Виговського, пішли на південь уздовж берега Соснівки до урочища Пуста Торговиця, розташованого за 7 км на схід в улоговині річища колишньої р. Торговиці, яка являла собою дуже заболочений яр завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами<sup>3</sup>. Переправившись там через річку на конотопський бік, Мухаммед-Гірей чекав розпалу битви.

«Статейний список» Трубецького, на відміну від свідчень І. Виговського, говорить, що першими, близько другої години дня, до переправи прийшли виговці, а лише після цього Трубецькой вислав туди свої війська. Як би там не було, важливе інше: як свідчить той же документ, жодна із сторін не знала ані чисельності, ані складу військ противника: «...а чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо»<sup>4</sup>.

Щодо того, хто першим розпочав бій і на якому боці Соснівки, дані учасників подій розходяться. Зокрема, наказний козацький гетьман І. Безпалий, два полки якого брали безпосередню участь у битві, у листі в Москву від 15 липня писав, що росіяни першими атакували війська союзників на переправі: «...від обозу відійшли 7 верст і, перейшовши переправу, на татар і на німців ударили сміливо без опаски, тому, що тут об'явилося людей не дуже багато, а більше й не чекалось, і хотіли тих людей знести»<sup>5</sup>. Цю ж версію повторює й «Новгородський Хронограф»: «І як будучи біля переправи, і в той час за переправою малі люди показались, і той князь Семен Пожарський поїде за переправу і ополчися проти нечестивих, маючи малі люди тут»<sup>6</sup>.

Проте всі джерела союзників однастайні в тому, що козаки й найманці першими розпочали бій, переправившись на конотопський бік Соснівки й «бавлячи» росіян, поки татари не зайшли їм з тилу. Про це, зокрема, пише гетьман Виговський: «...ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, що боронила одну переправу. Друга частина стояла

---

<sup>1</sup> Літопис Самовидця. – С. 79–80

<sup>2</sup> Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 183, 209.

<sup>3</sup> Лазаревский А.М. Села Конотопского уезда // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2. – Вып. 3–4. – Чернигов, 1869. – С. 165, 333.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238.

<sup>5</sup> Там само. – Т. 15. – С. 399.

<sup>6</sup> Новгородский Хронограф XVII в. – С. 305.

напоготові. Її наші драгуни відбили від переправи, а потім наша кіннота переправилася й затримала їх герцеми»<sup>1</sup>.

Щодо перебігу битви свідчення джерел є дуже лаконічними. Загалом події можна реконструювати таким чином. Московські й козацько-татарські війська зійшлися на соснівській переправі. Виговський відряджає козацькі й польські частини на правий конотопський берег Соснівки, щоб зв'язати боєм московські полки, які стояли поблизу переправи. Водночас татари розділяються й переправляються через Соснівку вище й нижче місця боєз'їзнення. Вибравши зручний момент, вони атакують росіян у тил з двох боків. Деморалізовані ударом, останні починають спішно відступати, потім тікати й стають легкою здобиччю татарської кінноти й козацької піхоти. Окремі полки організовують кругову оборону й, очевидно, чинять запеклий опір до вечора, проте жодна допомога з-під Конотопа не підходить. Можливо, одним із місць таких запеклих боїв були околиці хутора Саранівки, де, як писав у свій час О. Лазаревський, знаходяться «могилки, розсіяні біля урочища Городище. Тут же часто знаходять уламки шабель, кольчуг, ядра та інше»<sup>2</sup>.

Потрібно зазначити, що в описах Конотопської битви Наїми, С. Величка та В. Коховського, які не були очевидцями подій, зустрічаються малодостовірні сюжети і факти, які не підтверджуються іншими документальними свідченнями. Так, Наїма помилково називає місцем головної битви береги Десни чи Сейму<sup>3</sup>. С. Величко повідомляє про напад козаків Виговського на табір росіян під Конотопом, який нібито відбувся вранці в день генеральної битви; про те, що, отямившись від несподіванки, росіяни відбили козаків від боярського обозу, а побачивши їхню малочисленність, російське командування послало в наступ кінноту на чолі з князем С. Пожарським; про козацький відступ з метою заманити росіян у пастку за переправою; про погоню Пожарського за козаками, що відступали, та про ігнорування ним застережень узятих у бою козаків, які на допиті нібито повідомили Пожарського, що попереду стоїть численне військо, навмисне залишене Виговським із ханом, а також про запальну й пихату відповідь князя на ці застереження: «Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Ширин бея»<sup>4</sup>. Аналогічно описує цей сюжет і П. Гордон, який також не був очевидцем подій: «Вперед вони послали невеликий загін, щоб потривожити обложників. Князь Семен Пожарський, людина надзвичайно запальна, виступив проти цього

---

<sup>1</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 7. – С. 114–115; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67.

<sup>2</sup> Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 328.

<sup>3</sup> Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.

<sup>4</sup> Величко С. Назв. праця. – С. 251.

загону з іншими офіцерами і кращою частиною кінноти і почав переслідувати їх через болото»<sup>1</sup>.

В. Коховський стверджує, що табір Трубецького був розташований між Десною та Сеймом; що орда в перший же день напала на нього, але була з успіхом відбита гарматним вогнем; що наступного дня Трубецькой з усім військом підійшов до самої переправи, і його від Пожарського відрізав Гуляницький, який з 5 тис. козаків зруйнував міст і загатив річку; що спочатку було розбите головне російське військо на чолі з князем Трубецьким, а вже потім – аж під Путивлем Пожарського<sup>2</sup>. Подібно до В. Коховського описує події під Конотопом й інший польський хроніст XVII ст. – С. Твардовський<sup>3</sup>.

Разом з тим, у жодному документі немає даних про напад Виговського вранці 28 червня на табір царських військ під Конотопом. Лише в уже згадуваному листі І. Безпалого до царя досить розпливчасто повідомляється про те, що «28 червня Іван Виговський під ваше великого государя військо під'їзд свій посилає, і ми, великий государ цар, обернулись з боярами проти того під'їзду під'їзд свій військовий послали, з яким військо Виговського і з татарами вашої царської величності з військом зійшлися за Конотопом в п'яти верстах в селі Соснівка...»<sup>4</sup>. Проте з листа жодним чином не випливає, що виговці з боєм відступали з-під Конотопа до переправи, а згаданий «під'їзд» слід трактувати, як посланий союзниками на розвідку перед майбутньою битвою розвідувальний загін.

О. Лазаревський, проаналізувавши свого часу свідчення С. Величка щодо Конотопської битви, дійшов висновку, що літописець, «не будучи ознайомлений з місцевістю, описує битву, здається, більше за припущеннями, ніж за якимись відомостями»<sup>5</sup>. Проте авторитет літописця був настільки великий, що навіть такий відомий російський історик, як С. Соловйов, поклав його повідомлення в основу свого опису<sup>6</sup>. Так само некритично використовує повідомлення С. Величка, описуючи події під Конотопом, і сучасний російський історик Г. Санін, автор відповідного розділу в академічній «Історії зовнішньої політики Росії. Кінець XV–XVII ст.»<sup>7</sup>.

---

<sup>1</sup> Дневник генерала Патрика Гордона. – С. 129.

<sup>2</sup> Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. II. – С. 22–24.

<sup>3</sup> Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, potom Szwedami i z Wegry lat Dwanascie za Panowanie Najjasniejszego Jana Kazimierza Toczaca, sie na cztery podzielona ksiegi Oyczysta Muza, od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, Opus Posthumum. – Galissii, 1681. – С. 269.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 401–402.

<sup>5</sup> Лазаревский А. Конотопская старина. – С. 328.

<sup>6</sup> Соловьев С.М. История России с древнейших времен: Тома 11–12 // Сочинения: В 18 кн. – Кн. 6. – М., 1991. – С. 49–50.

<sup>7</sup> История внешней политики России: Конец XV–XVII век: (От свержения ордынского ига до Северной войны). – М., 1999. – С. 318–319.

Тривалий час найбільш популярною в історіографії була «реконструкція» перебігу битви, відтворена в 1861 р. М. Костомаровим у праці «Гетьманство Виговського»<sup>1</sup>. Поєднавши недостовірні сюжети, взяті у С. Величка та В. Коховського, з даними джерел, М. Костомаров представив досить яскраву, але, на жаль, дещо викривлену картину битви під Соснівкою. Вплив костомарівської версії виразно відчувається й в описах подій деякими сучасними авторами.

Як вже згадувалось, битві з Трубецьким Виговський надавав принципового значення, тому після одержаної перемоги, за свідченням донців, Виговський, прийшовши з того бою, ввечері стріляв з гармат, а посланцям Трубецького казав: «...государевих людей побив не він гетьман, побила їх воля Бога, так як писано: "Не хвалися сильний силою своєю, ні багатий багатством своїм, ні мудрий мудрістю своєю"»<sup>2</sup>.

Втрати союзників у битві склали, за донесеннями поляків 4 тис. загиблих козаків та 6 тис. татар<sup>3</sup>; за свідченням на допиті почепського писаря С. Межецького, козаків під Конотопом загинуло до 12 тис.<sup>4</sup>

Стосовно втрат росіян у битві, то практично всі джерела стверджують, що загинув весь загін князя Пожарського. Конкретні цифри втрат російської сторони подаються по-різному. Про 10 тис. загиблих росіян повідомив на допиті взятий 9 липня в полон почепський козак Н. Хохлов<sup>5</sup>; секретар польської королеви П'єр де Нуайє в листі у Францію від 31 липня писав про 8 тис. убитих лише в бою та про страту татарами всіх взятих у полон росіян<sup>6</sup>, а в листі від 6 серпня, посилаючися на другий лист Виговського у Варшаву, – уже про 17 тис. убитих<sup>7</sup>; про 30 тис. загиблих говорять польський літописець Йоахим Єрлич<sup>8</sup> та Самовидець: «...де за один час більш ніж на двадцять тисяч albo тридцять люду його царської величності полягло»<sup>9</sup>; про 40-50 тис. убитих і полонених говорив 20 січня 1660 р. московським посланцям у Криму кримський візир Сефер-Казі-ага<sup>10</sup>; про 50 тис. на підставі інформації з Варшави повідомляв німецькомовний «летючий листок»<sup>11</sup>; цю ж цифру називали

---

<sup>1</sup> Костомаров Н. Указ. соч. – С. 92–94.

<sup>2</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421, 424.

<sup>3</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820.

<sup>4</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 79–80.

<sup>5</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 84.

<sup>6</sup> Lettres de Pierre de Noyers. – S. 535–536.

<sup>7</sup> Ibidem. – S. 537.

<sup>8</sup> Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza. – S. 33.

<sup>9</sup> Літопис Самовидця. – С. 79–80.

<sup>10</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 40.

<sup>11</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820.

гетьман Виговський у листі до жителів Гадяча, тодішній шведський посол у Москві А. Мюллер та офіційний турецький літописець Мустафа Наїма: «Хоробрі воїни гнались за переможеними, били їх і брали в полон, так що з 50 тис. чоловік ні одна душа не могла врятуватись, щоб сповістити царя про біду, що трапилась з ними»<sup>1</sup>. Знайти в архівах повний офіційний список утрат царських військ під Конотопом нам не вдалося.

Втрати російської еліти у Конотопській битві спробував підрахувати І. Бабулін. За даними родовідних дворянських книг він склав поіменний список російських дворян, які загинули під Конотопом. У списку 70 прізвищ, з них 20 – князів, але це неповний перелік представників лише знатних дворянських родів. І. Бабулін у своїй праці також заперечує загибель більшості московської царської гвардії. Порівнявши дані, які наводяться О. Новосельським про загибель під Конотопом 246 дворян (2 окольничих, 1 стольник, 3 стряпчих, 79 дворян московських і 163 жильців), з матеріалами огляду «государева полку» під час зустрічі у Москві 16 жовтня 1661 р. шведських послів, у якому традиційно було виокремлено «стольників, стряпчих, дворян московських і жильців Конотопського полку 717 чол.», Бабулін доходить висновку, що під Конотопом загинула лише чверть «царської гвардії», що, проте, також багато<sup>2</sup>.

Особливої уваги у контексті з'ясування загальних утрат російського війська під Конотопом заслуговують матеріали О. Новосельського, опубліковані РАН майже через тридцять років після смерті історика. Згідно з наведеним у виданні документом (розписом боярина і воєводи князя О. Трубецького всяких чинов людей, які на боях, і на приступах, і в посылках побиті й у полон піймані в 1659 р., 28 червня, «всього на конотопському великому бою і на відводі полку боярина і воєводи князя Олексія Микитовича Трубецького з товаришами московського чину, городових дворян і дітей боярських, і новохрещених мурз і татар, і козаків, і рейтарського строю начальних людей і рейтар, драгунів, солдат і стрільців побито і в полон піймано 4761 чол.»<sup>3</sup>. За уточненим підрахунком самого О. Новосельського – 4769<sup>4</sup>.

За полками, згідно з названим документом, втрати розподілилися наступним чином: полк О. Трубецького – 2873 чол. (з них 43 чол. «на відводі»), Ф. Куракіна – 225 чол. (з них 38 – «на відводі»), А. Бутурліна – 293 чол.,

---

<sup>1</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 303; Форстен Г.В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648–1700) // ЖМНП. – СПб., 1898. – Май. – С. 62; Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.

<sup>2</sup> Бабулин И. «Дикие танцы» на конотопском поле // Рейтар. – 2006. – № 1.

<sup>3</sup> РДАДА. – Ф. 123: Зносини Росії з Кримом. – Оп. 1. – 1658. – Стб. 14. – Арк. 8–15.

<sup>4</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 66, 68.

Г. Ромодановського – 829 чол. (з них 25 – «на відводі»), С. Пожарського – 264 чол., С. Львова – 285 чол.

Майже аналогічні дані наводить і сучасний російський історик Н. Смірнов із посиланням на «Записну книгу убитих», яка зберігається в Стовпцях Новгородського столу<sup>1</sup>. Згідно з даними цього документа (щоправда, без одного втраченого листка), загальні втрати російського війська з 28 червня до 10 липня склали лише 4179 чол.<sup>2</sup>

У нас немає підстав сумніватися в точності відтворення цих документів, але є підстави піддати сумніву повноту даних самих документів. Зокрема, наведені у них цифри не узгоджуються з даними інших російських авторитетних джерел. Навряд чи у нас є підстави заперечувати повну загибель (окрім кількох десятків людей) усіх військ, які вирушили до Соснівки, що засвідчив у липні 1659 р. у Посольському приказі посланець І. Безпалого до царя С. Черкес. Також навряд чи мав підстави вводити в оману дяків Посольського приказу й Т. Фролов, який повідомив про 5 тис. полонених росіян, захоплених татарами.

Також, наприклад, розходяться цифри загиблих одоєвських козаків і дворян полку А. Бутурліна, що наводяться О. Новосельським (13 козаків) та Н. Смірновим (дворян і дітей боярських – 21), з даними опублікованого поминальника церкви Гребневської Божої Матері, в якому згадується про 50 одоєвських козаків і поміщиків, які загинули в битві під Конотопом<sup>3</sup>.

У будь-якому випадку на сьогодні залишаються нез'ясованими загальні втрати російських полків під час конотопського походу – не лише під час битви 28 червня та відступу до Путивля, а й під час облоги Конотопа, походів під Борзну, Ніжин, Говтву, у постійних сутичках.

Згідно з попередньою домовленістю між ханом і гетьманом, усі взяті в полон росіяни були віддані татарам. Кількість полонених царських ратних людей Л. Олійник, С. Соловйов і М. Павліщев<sup>4</sup> оцінюють у 5 тис. осіб. Цю ж цифру називає у своїх свідченнях і Т. Фролов<sup>5</sup>. Тогочасні польські докумен-

---

<sup>1</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 11. – Стб. 10. – Арк. 160–210, 221–273.

<sup>2</sup> Смирнов Н.В. «Как под Конотопом упадок учинился...» (мифы и реальность). – С. 334–353.

<sup>3</sup> Выписка из Большого Синодика Церкви Гребеневскія Божие Матери об убиенных под Конотопом // ЧОИДР. – М., 1876. – Кн. 1. – С. 220–221.

<sup>4</sup> Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1667): Дис... канд. іст. наук. – К., 1963. – С. 169; Соловьёв С.М. Указ. соч. – С. 50; Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. Ч. 2 // Сочинения: В 3 т. – СПб., 1878. – Т. 2. – С. 260–261.

<sup>5</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

тальні джерела, досліджені Ю. Мициком, дають підстави стверджувати про 15 тис. полонених, серед яких 50 воєначальників<sup>1</sup>. Турецький літопис говорить про 30 тис. полонених<sup>2</sup>. Натомість О. Новосельський, а слідом за ним й деякі інші російські автори, оцінюють чисельність російських полонених у 1700 осіб<sup>3</sup>. Відомо, що в полон до татар потрапили воєводи С. Пожарський та С. Львов<sup>4</sup>.

Турецький літописець, описуючи долю полонених, так завершує свою розповідь: «Тому тепер ми повинні докласти всі старання, щоб зміцнити ворожнечу між росіянами й козаками, і абсолютно перекрити їм шлях до примирення; ми повинні не мріючи про багатство, яке пропонують полонені, наважитись перерізати їх усіх. Подібні слова, сказані з твердістю, дійсно повинні були привести до одностайності між татарами: надійшов наказ розпочати кровопролиття. Перед палатою ханською відрубали голови всім значним полоненим: після чого й кожен воїн нарізно віддав мечу полонених, які дістались на його долю»<sup>5</sup>.

Його свідчення підтверджує й лист Виговського від 1 липня з-під Конотопа до коронного обозного Андрія Потоцького, в якому гетьман пише, що полонені, які дісталися татарам, були страчені за наказом хана<sup>6</sup>. Про це ж повідомляє й Т. Карчевський: «...і ті всі князі, яких згадав і інших багато старшин по тій битві назавтра, у день святого Петра руського, повішено»<sup>7</sup>. Про те, що хан наказав стратити усіх полонених росіян, окрім князя С. Львова та п'яти дворян і жильців, згадував Т. Фролов<sup>8</sup>.

С. Соловйов так описав ці події: «...нешасних вивели на відкрите місце й різали як баранів: так домовились між собою союзники – хан Кримський і гетьман Війська Запорозького!»<sup>9</sup>. Проте, говорячи, що росіяни були страчені за домовленістю між гетьманом і ханом, він відступає від істини, оскільки з

---

<sup>1</sup> Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. – С. 81.

<sup>2</sup> Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 357.

<sup>3</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 56.

<sup>4</sup> АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ «Татарський». – Картон 62. – Од. зб. 80; Памятники... К., 1898. – Т. 3. – С. 355–356.

<sup>5</sup> Казем-Бек М.А. Указ соч. – С. 357–358, 370.

<sup>6</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – № 27346, 19819, А–387.

<sup>7</sup> Памятники... – С. 355–358.

<sup>8</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

<sup>9</sup> Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 50.

тексту татарського літопису чітко видно, що рішення щодо страти хан приймав самостійно, виходячи з власних міркувань, без відома гетьмана.

Точно відомо, що одразу був страчений князь С. Пожарський, який, як повідомляє С. Величко, вилаяв хана і плюнув йому межі очі, після чого той негайно наказав відрубати князю голову. За розповіддю Т. Фролова, очевидця страти Пожарського, хан наказав убити князя за те, що той у минулі роки приходив на чолі російських військ під Азов на кримських татар<sup>1</sup>.

Гірка доля більшості полонених, яких, очевидно, було страчено після бою, не викликає сумніву. Проте частину полонених татари приховали від страти, оскільки їх продаж у рабство або відпуск за викуп становили основну частину доходу ординців від походів в Україну. Це на допиті в Москві підтвердили татари Дюлюман Кармиш Паєв і Салман Ончкєєв, узяті в полон у середині квітня 1660 р. донськими козаками: «А які государеві люди взяті під Конотопом в бою, і тих людей багатьох татари, зберігши під Конотопом, привезли в Крим, і зараз в улусах і в Криму тримають для окупу багатьох знатних людей...»<sup>2</sup>. Як довідався у 1661 р. перекладач царського посольства до Криму А. Байцин, з-під Конотопа татари привели до Криму близько 400 полонених росіян<sup>3</sup>. Проте далеко не всі ратні люди, узяті ними у полон, були викуплені. Згадки у документах про «виходи» окремих «конотопських» бранців з татарського полону зустрічаються, принаймні, до 1673 р.<sup>4</sup>

У вересні 1659 р. на офіційному рівні було оголошено про царську милість – викуп полонених<sup>5</sup>. Цей процес, вочевидь, відбувався досить інтенсивно, оскільки татари одного з улусів, спіймані в перших числах травня 1660 р., повідомили: «А які государеві люди взяті під Конотопом у полон, і які в них в улусі молоді люди і були, то тих усіх порозпродавали»<sup>6</sup>. Царський уряд тримав на контролі це питання й пізніше, про що свідчить відповідна інструкція 1661 р. царським посланникам у Крим Я. Якушкіну та Г. Михайлову<sup>7</sup>.

На нашу думку, загальні втрати росіян у Конотопській битві склали 10–15 тис. осіб.

---

<sup>1</sup> Там само. – С. 49; Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65

<sup>2</sup> Донские дела: Книга 5 // Русская историческая библиотека. – Петроград, 1917. – Т. 34. – С. 674.

<sup>3</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 184–185.

<sup>5</sup> Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции. – Кн. 12. – М., 1901. – С. 474.

<sup>6</sup> Донские дела: Книга 5. – С. 685–688.

<sup>7</sup> Барсуков А. Род Шереметевых. – СПб., 1892. – Кн. 6. – С. 53.

Поразка російської зброї в битві під Соснівкою та перемога козацько-татарського війська мали у своїй основі три головні причини. Перша, більш загального плану, полягала в застарілих способах комплектування російського війська та ведення бойових дій. Як свідчить переважна більшість істориків попереднього часу, які займалися вивченням збройних сил Московської держави XVII ст., російські війська не відзначалися стійкістю у відкритому полі й віддавали перевагу оборонному способу дій під прикриттям укріплених міст, окопів, де вони виявляли надзвичайну стійкість, або облозі ворожих фортець, перед наступальним, для якого в них не вистачало дисципліни й запалу<sup>1</sup>. Бойові якості царської кінноти, яка зазнала основного розгрому у цій битві, також оцінюються фахівцями як украй низькі. При першому зіткненні вона напала досить хоробро, стрімко кидаючися на неприятеля безладним щільним натовпом, але в разі, коли неприятель одразу не відступав, вона швидко покидала поле бою, залишаючи піхоту без підтримки<sup>2</sup>.

Низькі бойові якості царської кінноти зумовлювались передусім застарілим способом її комплектування. Про це пише, зокрема, російський військовий історик П. Бобровський: «Військо складене з помісних ратників, з людей, які не звичні до військових тягот, навпаки, більш схильні займатись хліборобством, у військовій справі не могло діяти успішно. Де воїн, будучи декілька місяців в поході, по закінченні війни звільнюється додому, там військо завжди залишається новонабраним, ненавченим, непристосованим до військової справи. А таким військом була помісна кіннота»<sup>3</sup>. Аналогічної думки дотримується й військовий історик А. Чернов, який у своїй праці зазначає, що «дворяни і діти боярські сотенної служби поступово втрачали своє бойове значення... Як і раніше у дворянській кінноті була слабка дисципліна. Нез'явлення на службу і втеча з неї були звичайним явищем... Небажання поміщиків виконувати ратну службу і прагнення позбавитися від неї свідчили про те, що дворянська кіннота сотенної служби стала не тільки мало боєздатною, а й ненадійною збройною силою»<sup>4</sup>.

Отже, під Соснівкою об'єднаному війську союзників протистояла армія, набрана здебільшого із ненавчених військовій справі селян та поміщиків, яка не була здатною маневрувати залежно від зміни ситуації на полі бою, не дотримувалася дисципліни, не могла тривалий час витримувати удари

---

<sup>1</sup> Русская военная сила. – С. 416; Баиов А. Указ соч. – С. 24 та ін.

<sup>2</sup> Бочкарев В.Н. Московское государство XV–XVII вв. по сказаниям современников–иностранцев. – СПб., 1914. – С. 50–51; Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. – Петроград, 1918. – С. 108.

<sup>3</sup> Бобровский П.О. Указ. соч. – С. 106.

<sup>4</sup> Чернов А. В. Указ. соч. – С. 160–161.

противника в чистому полі, а тому відчувала себе у відкритому бою дуже незатишно, завжди прагнучи укритися за обозом.

Натомість козацьку піхоту, що була тоді основним родом українських військ, за свідченням тогочасних військових фахівців, у той час вважали найкращою в Європі<sup>1</sup>. Нанесення концентрованого удару по ворогу було головною рисою козацького військового мистецтва. Перемоги козаки досягали переважно в польових битвах. Їх стратегія мала яскраво виражений активний наступальний характер, чим козацьке військо перевершувало феодальні армії Європи, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни, по можливості ухилялися від польових битв.

Окрім того, І. Виговський під час кампанії 1659 р. також досить повно використав ті воєнні переваги, які надавав союз із Кримом, зокрема, поєднання у бою першокласної козацької піхоти й високорухливої татарської кінноти. Високу бойову ефективність об'єднаного українсько-татарського війська продемонстрували катастрофічні поразки поляків на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Батогом. Російські ж воеводи, які протистояли армії Виговського під Конотопом, не врахували у своїх діях цього досвіду, за що жорстоко поплатилися. Нав'язавши генеральну битву в невигідних для російського війська польових умовах та застосувавши стратегію концентрованого удару, гетьман, завдяки несподіваним обхідним маневрам і вчасному використанню прихованого резерву, завдав царському війську нищівної поразки.

Третя причина поразки росіян полягала в неприпустимих помилках царських полководців уже під час самої битви. Недооцінивши противника, воеводи не доклали потрібних зусиль як для розвідування місцевості, на якій передбачалося вести бойові дії, так і для з'ясування реальної чисельності військ противника. Окрім того, ідучи проти неприятеля, сил якого вони точно не знали, князі Пожарський і Ромодановський не вжили ніяких заходів, щоб убезпечити себе від можливого обходу з тилу.

Офіційною причиною поразки російських військ під Конотопом у Москві було визнано місництво воевод. На цьому, зокрема, наголошується в «Соборному діянні про знищення государем царем Федором Олексійовичем місництва» 12 січня 1682 р.: «А в яких полках, після ратних походів батька нашого государева, блаженної пам'яті великого государя, були бояри і воеводи з місцями, і в тих полках між боярами і воеводами через випадки отечества їх великі були незгоди й ратним людям тіснота і від тої їх незгоди

---

<sup>1</sup> Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 173–174; История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 61.

великий занепад ратним людям вчинився, а саме під Конотопом і під Чудновим і в інших багатьох місцях»<sup>1</sup>.

Тим часом, оцінивши всю загрозливість ситуації, князь Трубецькой наказав усім військам залишити шанці під Конотопом і зібратися в його обозі. Отже, облога міста на 70-й день була знята. Коли росіяни спішно збиралися в один табір, Гуляницький, як повідомляє Т. Карчевський, учинив з міста вилазку, під час якої завдав противнику немалої шкоди<sup>2</sup>. Росіяни в той же день розпочали будувати переправу через р. Конотоп і переправляти на протилежний, путивльський бік вози, а Гуляницький захопив покинутий обоз князя Куракіна, зокрема, «три мортири... взяв... також дванадцять вогневих возів взяв, і продовольства для війська у великій кількості»<sup>3</sup>.

Гетьман Виговський послав козацькі й татарські загони перерізати всі дороги між Конотопом і Путивлем та на переправу через р. Сейм з тим, щоб не дати можливості Трубецькому отримати допомогу з Путивля. Сам же гетьман з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян: козаки повели до обозу Трубецького шанці й розпочали безперервний гарматний обстріл російських позицій. Довідавшись, що російське військо розпочало переправу через р. Конотоп, гетьман, щоб перешкодити цьому, негайно переправив на путивльський бік річки «частину свого війська і татар велику частину»<sup>4</sup>. У ніч на 30 червня, спішивши все своє військо, Виговський повів його на нічний штурм табору, який, проте, результату не приніс. В одній з атак ледь не загинув і сам гетьман: «його коня було поранено у ногу, а йому самому пошкодило всю одіж» осколками гарматного ядра (за іншою інформацією, «і сам Виговський у тих шанцях був, і в той час під ним застрілили коня з гармати, а його, Виговського, поранили з пищалі в ліву ногу»). Нарешті, бажаючи врятувати війська, які в нього залишились, та вирватися з оточення, князь Трубецькой 2 липня почав відступ у бік Путивля<sup>5</sup>. Про бій 2 липня один із польських офіцерів написав: «... орда дуже добре билася, брала участь у битві разом із польською та козацькою кіннотою і на ворожий вогонь і потужну артилерію відважно вела наступ»<sup>6</sup>.

---

<sup>1</sup> Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – С. 400.

<sup>2</sup> Памятники... – С. 355–358.

<sup>3</sup> НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 422.

<sup>4</sup> Памятники.... – С. 355–358.

<sup>5</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 239; Т. 15. – С. 422; Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 358; НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 7. – С. 114–115.

<sup>6</sup> Мищик Ю. Гетьман Иван Виговський. – С. 74.

Козаки й татари протягом трьох днів всіма силами намагалися розірвати кільце обозних возів росіян, постійно обстрілювали обоз із гармат, проте ратні люди запекло оборонялись. Особливо відзначився полковник М. Бовман, який, «як великого государя ратні люди йшли від Конотопа до Путивля, і в той час він, Микола, у відхідному бою своєю видумкою багатьох неприятелів татар і черкас побив, і всілякі промисли чинив, і великого государя ратних людей від неприятеля оберіг», за що невдовзі був пожалуваний в генерал-порутчики<sup>1</sup>. Після завершення кампанії на його честь німецькою мовою був написаний вірш, у якому він прославлявся як герой Конотопської битви<sup>2</sup>.

За наказом Трубецького, путивльський воевода князь Долгорукий з товаришами «біля Путивля по надовбам і від'їзді караули учинили міцні проти попереднього з прибавкою і по річці Сейм на перевозах поставили голів з сотнями і наказали їм стерегти пильно без усяких послаблень, щоб військкі люди через Сейм річку без відома не пройшли і над містом таємно і раптово зла якого не учинили»<sup>3</sup>. Ці заходи безпеки були цілком слушними, адже «як государеві люди прийшли до річки Сейм і Виговський з черкасами став обозом на полі поряд з обозом государевих людей, а хан з ордою стояв від нього за півверсти; і стояли вони на тому місці два дні, а з того місця перейшли вони 5 верст і стали під Путивлем на горі від Путивля в 10 верстах, і на тому місці стояли два дні»<sup>4</sup>.

Звістка про розгром російського війська під Конотопом та очікувані масові напади татар на російські міста виявилася повною несподіванкою для Москви. Непередбачувана поразка справила деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційні кола. Як писав С. Соловйов, «у траурному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був раптовим; слідував він за такими блискучими успіхами. Ще недавно Долгорукий привів в Москву полоненого гетьмана Литовського, недавно чулись радісні розмови про торжество Хованського; а тепер Трубецькой, на якого покладалося найбільше надій... згубив таке велике військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської, царствующий град затремтів за власну безпеку...»<sup>5</sup>.

Як можна зробити висновок із записів у журналі, що його вів уже згадуваний шведський дипломат А. Мюллер, на початку липня у місті царила

---

<sup>1</sup> Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою комиссией (далі – ДАИ). – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 91.

<sup>2</sup> Цветаев Д. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразования. – М., 1890. – С. 92–93.

<sup>3</sup> АМГ. – Т. 2. – С. 674.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 422.

<sup>5</sup> Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 50.

паніка. Ширилися чутки, що Трубецькой втратив понад 50 тис. людей. Шведським посланцям заборонили виходити з резиденції через побоювання, щоб вони, почувши про невдачі росіян у війні й побачивши поранених і вбитих, яких чекали в Москві, не змінили свого наміру щодо продовження мирних переговорів. Тому російська дипломатія 7 липня терміново пішла на максимально можливі поступки шведам. Вона згодилася повернути всіх шведських полонених і того ж дня відправила посланців Карла Х додому.

Російська держава одразу почала готуватися до оборонних дій на власній території. Уже 5 липня вийшов царський указ про новий (другий за неповний рік) набір даточних людей у солдатську службу<sup>1</sup>. У той же день в Калугу до боярина князя Ю. Долгорукого і стольника князя Г. Козловського відправлено наказ, «зібравшись з ратними людьми, іти на допомогу до... князя Трубецького»<sup>2</sup>, а в прикордонні міста південної окраїни – розпорядження воєводам «міських і повітових всяких чинів людей зібрати в місто в облогу... і жити... з великою обережністю... щоб воїнські люди... над містом якого дурна не учинили»<sup>3</sup>. 8 липня боярська рада прийняла рішення про те, щоб князь Трубецькой, «оскільки він від Конотопа відступив», перекрив своїми підрозділами дорогу гетьманським військам на Путивль, ставши «проти Путивля по той бік річки Сейм»<sup>4</sup>. Збираючи війська, уряд відправив в деякі російські міста царські грамоти з наказом вислати у прикордонні пункти «всякого чина служилих людей через прихід в черкаські міста кримського хана і зрадника Івашки Виговського»<sup>5</sup>.

Паралельно з військовими заходами Москва прагнула відновити й певну психологічну, духовну рівновагу населення та повернути йому віру в непереможність «святої» справи захисту православних слов'ян. У 10-х числах липня в єпархії Російської православної церкви були розіслані царські грамоти, в яких єпископам пропонувалося повсюдно відслужити молебні про перемогу над ворогами. Так, архієпископу вологодському і великопермському Маркелу подібна грамота надійшла 12 липня, а вже 29 липня він отримав повторну, з додатковим розпорядженням ще й поститись усім вірним протягом Успенського посту<sup>6</sup>.

---

<sup>1</sup> ДАИ. – СПб., 1862. – Т. 8. – С. 120.

<sup>2</sup> Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 192.

<sup>3</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 85–86.

<sup>4</sup> Там само. – Оп. 14/1. – Од. зб. 192. – Арк. 32.

<sup>5</sup> Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в Архиве Императорской Археографической комиссии // Летопись занятий императорской археографической комиссии за 1913 г. – СПб., 1914. – Вып. 26. – С. 206.

<sup>6</sup> Курдюмов М.Г. Указ соч. // ЛИАК за 1914 г. – Петроград, 1915. – Вып. 27. – С. 71–72.

Отже, на початку липня 1659 р. Росія перейшла з наступального в оборонний стан. Украй загострилися в цей час і російсько-кримські відносини. Отримавши повідомлення про поразку під Конотопом, Москва з дороги (з прикордонного Нового Оскола) завернула російських послів у Крим Б. Ушакова й піддячого М. Микифорова та затримала татарських. У Тулі, куди доставили обидва посольства, кримські послы були посаджені у в'язницю «за неправду кримського Магмет-Гірея хана, як він приходив війною під Конотоп і великого государя воевод і ратних людей побив», а потім заслані до Вологди, де перебували аж до весни 1661 р.<sup>1</sup> Російські послы у Криму сиділи у в'язниці до кінця січня 1660 р. Фактично арешт послів означав констатацію того факту, що Московська держава і Кримське ханство перебувають у стані війни. Такий характер російсько-кримських відносин зберігався аж до 1670 р., коли Москві нарешті вдалося укласти мирний договір з Кримом<sup>2</sup>.

Мухаммед-Гірей направив також посланця до Яна Казимира з повідомленням про те, що татарсько-козацькі війська розбили і тримають в облозі військо князя Трубецького й що для остаточної перемоги вони потребують оперативної військової допомоги. Хан також повідомив польського короля, що відправив від себе та гетьмана посланця до шведського короля з метою сприяти припиненню польсько-шведської війни, щоб вивільнити коронні війська для активних дій проти росіян<sup>3</sup>. Лист аналогічного змісту до коронного канцлера М. Пражмовського надіслав і кримський візир Сефер-Казі-ага<sup>4</sup>.

18 липня, вважаючи, що головна мета кампанії досягнута – основні російські війська розбиті й відкинуті з української території, – гетьманський уряд запропонував царю «замирення» та обмін полоненими. Старшина запевняла Олексія Михайловича, що ані гетьман Виговський, ані вона кровопролиття не бажали й не бажають, а тому просила царя припинити воєнні дії і більше не посилати своїх ратей на них, оскільки навіть за час тривалої війни з Короною Польською за вольності Військо не бачило «такого в краях наших спустошення, яке зараз від православних ратей», і висловлювала готовність вислати для перемовин про врегулювання конфлікту своїх посланців. Щоб це звернення не здавалося виявом малодушся, у листі

---

<sup>1</sup> Опись архива Посольского приказа 1673 года. – М., 1990. – Ч. 1. – С. 409.

<sup>2</sup> Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства с Османской империей: (1667–1686 гг.) // Україна в Центральнo-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 338.

<sup>3</sup> АГАД. – Ф. АКВ, відділ: Татарський, картон 62. – Од. зб. 84. – Арк. 1–2.

<sup>4</sup> Там само. – Од. зб. 80. – Арк. 1–2.

спеціально підкреслювалася готовність Війська й надалі зі зброєю «за вольності наші стояти»<sup>1</sup>.

Посланці, які привезли цього листа для царя та лист Трубецькому з пропозицією «про замирення договір учинити», повідомили боярина, що Виговський у розмовах казав, що цар їх «не за шаблею взяв, присягали йому добровільно», «а зараз за їх добровільною присягою лише розоряють», тому Військо було змушене «проти сили силою стояти», а якщо на українські міста російське військо знову піде, козаки будуть оборонятись<sup>2</sup>.

У грамоті-відповіді від 19 липня князь Трубецькой пропонував Виговському прислати в Путивль для переговорів 2–3 добрих і знатних людей<sup>3</sup>. Паралельно з цим Москва спрямовувала свої, передусім дипломатичні, зусилля на те, щоб наслідки конотопської поразки суттєво не вплинули на її відносини із західними сусідами-противниками (Швецією та Польщею) та на нейтралізацію тієї переваги, яку отримав уряд І. Виговського в результаті перемоги під Соснівкою.

Тому вже близько 17 липня з центру терміново була відправлена секретна наказна пам'ять А. Ордину-Нащокіну, російському послу на переговорах зі шведами, про укладання мирного договору<sup>4</sup>. Поспішність, з якою була відіслана ця грамота, та її тон засвідчують певну розгубленість російської сторони. Більше того, 20 липня в Польщу терміново було відправлено царських посланців І. Желябужського та К. Мініна з вимогою затримати військо, призначені для ведення бойових дій проти Росії, та укласти перемир'я до квітня 1660 р.<sup>5</sup> Також у двадцятих числах липня донські козаки отримали наказ йти в похід у Крим з тим, щоб сприяти роз'єднанню гетьманських і татарських сил<sup>6</sup>.

Водночас Москва нарешті виклала свою офіційну позицію в царській грамоті від 29 липня до старшини Війська Запорозького. Очевидно, розгром під Конотопом змусив царат стримувати власні амбіції. У грамоті, витриманій у рівному, неконфронтаційному тоні, ані гетьман, ані старшина прямо ні в чому не звинувачувалися, хоча цілком однозначно на них покладалася провина в розв'язанні війни. Разом з тим в документі недвозначно наголошувалося, що коли є на те бажання Війська, то російська сторона також готова «усобицю і даремне кровопролиття заспокоїти», для чого пропонував-

---

<sup>1</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 413–416.

<sup>2</sup> Там само. – С. 418, 420–421, 425.

<sup>3</sup> Там само. – Т. 7. – С. 292; Т. 4. – С. 240.

<sup>4</sup> Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 242–243.

<sup>5</sup> Там же. – С. 249.

<sup>6</sup> Донские дела: Книга 5. – С. 503–506.

лося старшині провести з'їзд з князем Трубецьким, якому надані відповідні повноваження, або відправити посланців у Москву до царя<sup>1</sup>. Князю Трубецькому водночас було наказано вступити у перемовини з гетьманським урядом і робити царську справу за указом і відповідно до обставин<sup>2</sup>.

Тоді ж, у 20-х числах липня, зусилля російського командування, спрямовані на роз'єднання сил союзників, дали свої наслідки. Хан під Гадячем довідався, що донські козаки здійснили похід у Крим і на Тамань, під час якого «між Темрюком і Таманню багато сіл і поселень попалили і розорили», а на кримському узбережжі під Керчю та від Кафи до Буликлеї «посади, і села, і селища випалили і спустошили, і багатьох кримських людей побили, і в полон жінок і дітей їх побрали» близько 2 тис.<sup>3</sup>, а І. Сірко із запорозькими козаками здійснив напад на Акерман та повоював ногайські улуси, які кочували поблизу Самарника<sup>4</sup>.

Проте замість того, щоб негайно повернутись у Крим, як розраховували російські воеводи, хан прийняв рішення здійснити похід у внутрішні райони Росії силами 20 тис. татар та 10 тис. козаків, які вирушили з-під Гадяча 26 липня<sup>5</sup>.

В останніх числах місяця татарські загони увірвалися в межі Белгородського розряду із заходу, з території України, де не було серйозних оборонних укріплень. Шлях за формою нагадував дугу: Орловський, Мценський (3 серпня), Чернський, Новосильський, Ливенський, Єфремовський, Єлецький, Чернавський та Воронежський повіти<sup>6</sup>. Деякі татарські загони відокремлювалися від основних сил на південь – до повітів, розташованих поблизу Белгородської смуги (Курський (1 серпня), Старооскольський, Обоянський, Вольновський, Лебединський, Усманський, Сокольський, Яблонівський, Сумський, Хотимзький, Карповський, Белгородський (31 липня)<sup>7</sup>), або на північ (Болховський, Тульський (5 серпня)<sup>8</sup>). Татари розоряли села й поселення, не намагаючися штурмувати міста. Пройшовши, за нашими

---

<sup>1</sup> АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ Козацький, картон 42. – Од. зб. 66. – Арк. 4–8.

<sup>2</sup> Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 427.

<sup>3</sup> Донские дела: Книга 5. – С. 509–511, 560–562.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 297.

<sup>5</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 74.

<sup>6</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 75; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века: Документы и материалы по истории края. – Воронеж, 1976. – С. 138; Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С. 279.

<sup>7</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 74; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 242; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 50.

<sup>8</sup> РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 75.

підрахунками, територією, принаймні, 24 повітів, вони, за зведеними даними Белгородського столу, вбили 379 осіб, близько 25,5 тис. взяли у полон, спалили приблизно 5 тис. дворів<sup>1</sup>. Деякі дослідники доводять цю цифру до 10 тис.<sup>2</sup>

Непевною обстановкою у прикордонних районах одразу почали користуватися місцеві кримінальні елементи. Так, наприклад, 8 серпня цар послав боярину й воєводі князю Ю. Долгорукому наказ ужити термінових заходів, оскільки «відомо великому государю учинилось, коширського, коломенського повітів та інших місць повітові люди, по вістям татарським втікають в міста в осаду, і тих повітових людей, воровські люди страхали воїнськими людьми, і ясаком кличуть татарським, по дорогах грабують і в селах розоряють»<sup>3</sup>.

Тим часом продовжувалися спроби мирного врегулювання конфлікту. 1 серпня гетьман листом повідомив боярина, що готовий прислати в Батурин для переговорів 2-3 послінців<sup>4</sup>. 6 серпня на р. Сеймі відбувся обмін 66 полонених російських ратних людей на 30 осіб з борзнянського полону<sup>5</sup>. Проте основну частину цього полону відвели в московські міста, де їх згодом і намагалися розшукати родичі<sup>6</sup>.

7 серпня князь Трубецькой відправив гетьманові царську грамоту від 29 липня і власний дуже дипломатичний лист. Ні в чому конкретно не дорікаючи Виговському на всі звинувачення на адресу Москви, боярин пропонував призначити місцем зустрічі Путивль<sup>7</sup>.

Напади татар на південні повіти змусили Російську державу сконцентрувати головну увагу на цьому напрямі, відсунувши питання щодо встановлення безпосереднього контролю над територією Війська Запорозького на другий план. У Москві, очевидно, допустили можливість походу татарсько-козацького війська на саму столицю.

3 серпня за царським наказом Трубецькой послав князів Ромодановського та Куракіна з їхніми полками в Белгород для «оберігання... українних міст і смуги» від татар<sup>8</sup>. 4 серпня «по кримським вістям, указав государ на Москві робити місто земляне і по місту острог». Оскільки необхідної кількості лісу не було, Олексій Михайлович звелів «загородних слобод хороми ламати і тим

---

<sup>1</sup> Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 70.

<sup>2</sup> Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 200; Александров В.А. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI–XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVIII вв. – М., 1979. – С. 170.

<sup>3</sup> ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 488.

<sup>4</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 292–293.

<sup>5</sup> Там само. – Т. 4. – С. 243.

<sup>6</sup> ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15401. – Арк. 7.

<sup>7</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 293–295.

<sup>8</sup> Там само. – Т. 4. – С. 242, 245; АМГ. – Т. 2. – С. 677.

город будувати». Сам цар з боярами часто були присутні на роботах. Навколишні жителі із сім'ями й пожитками наповнювали Москву, поширювалися навіть чутки, що государ від'їжджає за Волгу в Ярославль. 6 серпня у 6 головних монастирі поблизу столиці цар відправив обложних воєвод<sup>1</sup>. 8 серпня він наказав вислати на велику засічну смугу, зокрема, на Тульські, Виневські та Рязанські засіки, додаткові контингенти солдатів і стрільців<sup>2</sup>. Нарешті, 16 серпня Трубецької отримав царську грамоту з повідомленням про те, що йому на допомогу від Брянська рухається окольничий князь П. Долгорукий. Трубецькому було наказано відійти з усім військом, яке він мав у своєму розпорядженні, і стати обозом між Путивлем і Севськом або Рильськом і Путивлем, «або де пристойніше, і укріпитись валом земляним і оберігати великого государя українні міста від татар і від черкас». Натомість у Путивль Москва наказала перейти із Севська князю Г. Козловському з його полком<sup>3</sup>. Однак 15-16 серпня, досхочу пограбувавши південні повіти Московської держави, татари з півночі подолали захисну смугу між Верхньососенськом і Новим Осколом і спішним маршем почали відхід у Крим. Фактично це означувало закінчення українсько-російської війни.

Російська держава внаслідок розгрому своїх військ під Конотопом і Соснівкою й татарсько-козацького походу вглиб країни на початку серпня змушена була відсунути з розряду першочергових завдання встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького і піти на переговори з урядом І. Виговського.

Українське політичне керівництво на чолі з гетьманом продемонструвало політичну волю обстоювати право України бути частиною європейської, а не євразійської цивілізації не лише дипломатичними, а й військовими засобами.

Однак, як показали подальші події, українці не змогли скористатися зі своєї блискучої воєнної перемоги через внутрішні чвари та відсутність бачення тодішньою елітою єдиного вектору розвитку країни.

---

<sup>1</sup> Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 194–196; Новгородский Хронограф XVII в. – С. 306.

<sup>2</sup> Собрание узаконений Русского государства. – СПб, 1874. – Т. 1. – С. 480.

<sup>3</sup> Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 245.